

12. Степанов В. Л. Н. Х. Бунге: судьба реформатора. — М. : РОССПЭН, 1998. — 398 с.
13. Туган-Барановский М. И.: Витте и Бунге как министры финансов // Северные записки. — 1915. — № 3.
14. Туган-Барановский М. И. Экономическая наука // Энциклопед. словарь. — Т. XXVIII / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. — СПб., 1899. — С. 851-854.
15. Ущатовський Ю. В. Теорія цінності у науковій спадщині Миколи Бунге // М. Бунге: Сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. — К. : Знання, 2005. — С. 119-128.

Л. П. Горкіна

ПОГЛЯДИ Д. І. ПІХНА НА ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

У статті розглянуто погляди професора Київського університету св. Володимира Д. І. Піхна (1853-1913) на роль і завдання держави у сприянні розвитку народного господарства, можливості та межі державного втручання в різні сфери і галузі економіки. Відзначається історичне і сучасне значення розробки вченим цих проблем.

«Народна праця, окрилена теоретичним і практичним знанням і облагороджена вищими ідеалами християнської моралі, являє ту могутню силу, яка долає всі перепони, дає народу і матеріальний добробут, і політичну могутність, і вищі духовні блага [підкреслено нами. — Л. Г.]» [11, с. 26]. Ці слова, написані ще 1889 р. і ніби звернені у наше сьогоднішнє, належать відомому в свій час ученому Дмитру Івановичу Піхну. Однак нині його наукова спадщина, яка є особливо багатою у галузі розробки цілого ряду проблем економічної політики держави, залишається майже не висвітленою.

Родом з Київщини, випускник (1876) та викладач (з 1876 р.) Київського університету св. Володимира, Д. Піхно у 1885 р. був відкликаний М. Х. Бунге (який на той час став міністром фінансів Російської імперії) на державну службу до С.-Петербурга. Звідти, після захисту докторської дисертації (1888), знову повернувся на економічну кафедру рідного університету і працював тут до 1902 р. Вів наукову та велику громадсько-політичну роботу. Найбільш значними його працями з економічної теорії є «Закон спроса и предложения. К теории ценности» (1886), «Основы политической экономии», вип. 1 (1890) та ін.

Особливості загальних економічних поглядів Д. Піхна, вважав його учень (один з небагатьох маржиналістів в Україні, професор того ж університету) О. Д. Білімович, роблять його «типичним представником

© Л. П. Горкіна, 2005

київської школи російських економістів», засновником якої слід вважати М. Бунге. «З багатьох найбільш основних питань як економічної теорії, так і економічної політики, – писав О. Білімович, – вона різко розходиться з іншою школою російських економістів, марксистською в теорії та народницькою в політиці, – школою *московською*, що зв'язана з ім'ям покійного московського професора О. І. Чупрова» [3, с. 13-14].

Спільність поглядів Д. Піхна з поглядами М. Бунге О. Білімович вбачав у самому виборі вченим теми магістерської дисертації – «Коммерческие операции государственного банка», опублікованої 1876 р. Якщо М. Бунге присвятив свою докторську дисертацію теорії кредиту, то Д. Піхно вперше проаналізував операції державного банку з часів його заснування (1860) і до 1875 р. Ця праця насамперед привертала увагу до подвійності у діяльності державного банку, що виконував як фінансові, так і комерційні операції. Зважаючи на невідкладність завдання зміцнення грошової та кредитної системи, фінансові операції зайняли у його діяльності провідне місце, відвертаючи на себе і головну масу коштів банку. «...Умови, за яких банку довелося розпочинати свою діяльність, – відзначав Д. Піхно, – паралізували на досить тривалий час розвиток його комерційних операцій та позбавили його самостійності» [10, с. 44–45].

Аналізуючи географічний розподіл операцій державного банку, Д. Піхно особливо підкреслював «нездоланне прагнення до централізації, причому столиці, як міфічний мінотавр, пожирають російські капітали... Тоді як величезні природні багатства країни залишаються незайманими і промисловість знаходиться під гнітом високих процентів, від яких жажнулися б західноєвропейські комерсанти, у С.-Петербурзі та Москві банківські каси переповнюються вкладками, і правління банків часто скаржаться, що вони несуть втрати від напливу грошей, для яких важко відшукати вигідне вміщення». Звідси – прагнення до біржової гри та шаленої спекуляції в торгівлі та промисловості зі всіма сумними наслідками. «...Корені цього зла глибоко вросли у народний організм, а тому воно може бути остаточно усунуте лише цілим рядом реформ державних, фінансових та господарських» [9, с. 112, 113]. Разом з тим, у державному банку, в удосконаленні його комерційної діяльності вчений бачив потужний важіль, який міг би поживити торговельні обіги, сприяти піднесенню народного господарства.

Д. Піхно (як і М. Бунге) брав найактивнішу участь у підготовці та проведенні грошової реформи 1895-1897 рр. Він повністю підтримував позицію С. Вітте щодо введення системи золотого монометалізму, заперечував безсумнівно прогресивні, однак передчасні для умов Російської імперії, ідеї нечисленних номіналістів того часу. Серед останніх були А. Антонович, С. Шарапов, Л. Ходський та ін., які обстоювали ідею паперово-грошового обігу та пророкували невдачу реформи. Продуктивними щодо вдосконалення реформи С. Вітте були такі пропозиції Д. Піхна, як пропозиція забезпечення державною рентою

незабезпечених золотом паперових грошей, вимога точного розмежування емісійної діяльності державного банку від операцій державного казначейства тощо. Статті вченого, в яких він виклав свої погляди на грошову реформу, вийшли окремим виданням [9].

Праці Д. Піхна відзначаються глибиною розробки таких важливих для визначення заходів економічної політики держави проблем, як порівняльний аналіз діяльності різних форм підприємств, учення про шляхи сполучення, торгівлю, у тому числі зовнішню і т. ін. Так, ще 1885 р. у праці «Торгово-промышленные стачки», в основу якої було покладено роботу проф. Ф. Клейнвехтера «Die Kartelle» (1883), вчений дослідив явища, які на той час ледве починали привертати до себе увагу наукової громадськості та урядової влади. Аналізуючи поширення торговельно-промислових змов («стачок») – конвенцій, картелів, синдикатів тощо, він констатував їх значний розвиток, «як екстенсивний, так й інтенсивний», і посилення впливу на економічне життя [14, с. 7]. Дані про монополістичні об'єднання, наведені Ф. Клейнвехтером, Д. Піхно доповнив даними по Російській імперії, особливо наголошуючи на акціонерній формі цих об'єднань, «що надає їм можливість розширюватися до немислимих до того гігантських розмірів». Він підкреслював, що ці промислові гіганти рідко вступають у виснажливу боротьбу, частіше ж «миролюбно ділять здобич»; їх конкуренція, за висловом В. Гладстона, скидається «на сварки закоханих: миттєвий спалах і вічна любов» [14, с. 32, 33].

Д. Піхно прагнув відповісти на питання – корисна чи шкідлива зростаюча роль торговельно-промислових об'єднань з точки зору суспільних інтересів, оскільки від цього «залежить і ставлення до змов законодавства» [14, с. 34]. В оцінці їх ролі вчений повністю розійшовся з висновками Ф. Клейнвехтера, розвинутими пізніше І. Янжулом [16]. Згадані економісти вважали угоди підприємців рятівною протигагою анархічному станові народного господарства, кризам перевиробництва та стражданням робітників. У поширенні таких угод на всі галузі промисловості вони вбачали засіб для планомірного регулювання виробництва шляхом зосередження його в одних руках. Звідси і пропозиції щодо надання державою таким об'єднанням юридичної санкції, а для запобігання небезпеці створення монополій – залишення за державою права дозволу (шляхом концесій) відкриття нових підприємств, а також встановлення у певних випадках цін на продукти (таксації цін).

На протигагу такій точці зору Д. Піхно розцінював торговельно-промислові об'єднання насамперед як ринкове явище і доводив, що вони не можуть стати виразниками суспільних інтересів, оскільки «служують вираженням і провідником приватних і однобічних інтересів, з тією лише різницею, що ці однобічні інтереси будуть діяти не поодинці, а як масова організована сила». Боротьба між виробниками, споживачами і торговельними посередниками не тільки не зникне, а «значно загостриться, оскільки не буде пом'якшуватися конкуренцією у кожній з цих груп»

[14, с. 43, 44]. Учений пояснював, що принципово конкуренція зовсім не рівноцінна «анархії» у господарстві, а погляди Ф. Клейнвехтера на «економічну анархію» є вихідним пунктом соціалістичних вчень різних відтінків, зокрема П. Прудона, який визначав конкуренцію як «війну всіх проти всіх». Однак П. Прудон, на відміну від Ф. Клейнвехтера, ясно розумів небезпечність монополії, порівнюючи її вплив з «побиттям немовлят» [14, с. 40].

Д. Піхно аргументовано заперечував доцільність і саму можливість досягнення відповідності між попитом і пропозицією шляхом, запропонованим Ф. Клейнвехтером. Особливу увагу він звертав на попит, що постійно змінюється, і є «результат усього життя зі всіма його багатогранними процесами». Для планомірного регулювання попиту потрібен або «фантастичний картель споживачів», які б зобов'язалися споживати те, що їм не вигідно, або ж «встановлення регламенту споживання» того чи іншого продукту, що є «така сама безглузда фантазія» [14, с. 40, 41]. Утім, зауважував Д. Піхно, і запропонований Ф. Клейнвехтером спосіб регулювання виробництва теж зв'язаний із суспільними втратами: насамперед – стримуванням явищ технічного прогресу, які викликають перебудову та перетасування виробництва і торгівлі та «повинні бути визнані головною причиною економічного хаосу, на який скаржиться Клейнвехтер» [14, с. 41]. У зв'язку з цим доречно нагадати, що саме дана ідея з часом була покладена в основу всесвітньо визнаної теорії ділових циклів М. Тугана-Барановського, а ще пізніше – інноваційної теорії економічного розвитку Й. Шумпетера.

Розвиваючи погляди свого вчителя М. Бунге, Д. Піхно вже у 80-і роки XIX ст. ніби попереджав про величезні суспільні втрати, зв'язані з можливою реалізацією ідеї командно-розподільчої системи економіки. Навіть якщо уявити випадок, писав він, коли «виробники організують змову, визначаючи розміри виробництва, ціни, розділять ринки і т. п., то вони не будуть скаржитися на відсутність порядку та невідповідність виробництва і споживання, але така невідповідність може виявитися для споживача...», тобто буде втрачена «кінцева мета всієї економічної діяльності – споживання, задоволення потреб. Інакше кажучи: анархія в народному господарстві ... не зникне, але безладдя виробництва буде змінене безладдям споживання» [14, с. 44]. Звичайно, і виробничого, судячи з наведеного вище. Недалекий для нас досвід колишнього СРСР переконливо засвідчив, що такий шлях може призвести лише до регресуючого екстенсивного типу економіки і врешті-решт – до загальної соціально-економічної кризи.

Щодо питання про ставлення держави до торговельно-промислових «змов», то Д. Піхно зауважував, що право державної влади дозволяти створювати нові підприємства для протидії зловживанням таких об'єднань, яке пропонує Ф. Клейнвехтер, навряд чи може мати якесь значення, оскільки у нинішній час, коли ніяких дозволів не вимагається, приватна

підприємливість не завжди виявляється здатною до боротьби з монополією. Сам він обмежився лише констатацією недосконалості існуючого законодавства і пропонував при перегляді кримінального та цивільного кодексів поставити питання: який принцип прийняти – караності чи некараності «змов». І у випадку, якщо буде прийнято принцип некараності – визначити точно: чи мають вони юридичну силу, чи не мають її.

До цієї проблеми Д. Піхно знову звернувся у своїй докторській дисертації (опублікованій 1888 р. [6]), в якій досліджував проблему залізничних тарифів у зв'язку з визначенням засад тарифної політики держави. Відповідно до основних типів залізничного господарства ним визначено три тарифні системи: 1) приватногосподарська або комерційна (тарифи встановлюються співвідношенням попиту та пропозиції); 2) змішана (тарифи – за тим же принципом, але з обмеженням і під контролем держави); 3) народногосподарська або державна (за принципом середніх ринкових цін або, як особливий вид тарифів, за митним принципом). Учений підкреслював, що «основний економічний закон попиту і пропозиції служить підставою не тільки комерційній, а й державній системі тарифів», які повинні задовольняти потреби народного господарства та забезпечувати необхідний дохід залізничним підприємствам. Тобто держава повинна «погоджувати свої тарифні заходи з природними економічними умовами, в яких знаходиться залізнична справа» [6, с. 14].

Детальний аналіз умов і факторів, що визначають попит і пропозицію на залізничні послуги, характеру і меж конкуренції та монополії на залізничному транспорті, ролі конкуренції з іншими шляхами сполучення тощо привів ученого до висновку, що вплив конкуренції не може бути визнаний загальним регулятором залізничних тарифів. «Від залізничних тарифів, які б відповідали потребам народного господарства, – вважав Д. Піхно, – вимагаються такі якості: публічність, рівність для всіх, хто користується залізничними послугами, простота, стійкість і дешевизна» [6, с. 218]. Однак існуюча комерційна система тарифів не задовольняє жодній з цих вимог, у принципі відкидає їх. Потужна сила рейкових шляхів віддається у розпорядження величезних комерційних компаній, озброєних монополією або урядовими гарантіями. «Ці компанії, які то переслідують свої комерційні інтереси всіма силами притаманної їм монополії, то зіштовхуються у взаємній випадковій боротьбі, то вступають у союзи та змови, своїми однобічними визначеннями та хаотичними коливаннями провізних платежів викликають постійні потрясіння у приватних та народному господарствах, значно зменшуючи ту користь, яку повинні приносити рейкові шляхи» [6, с. 227-228].

Не усуває головних недоліків комерційної системи тарифів і державний контроль, покладаючи в той же час на державу серйозну відповідальність. Звідси випливає необхідність державної тарифної системи, побудованої на твердих принципах, що надасть одноманітний

тариф для всієї рейкової мережі. Головним принципом Д. Піхно вважав платіжну спроможність вантажів. Однак, у певних межах, повинні бути прийняті до уваги і видатки перевезень. Тобто тарифи такого роду повинні бути, по-перше, класними тарифами за принципом цінності і, по-друге, тарифами диференційованими. Учений був переконаний, що тільки державне володіння залізничною мережею дозволить уникнути порушень прав та законних інтересів приватних компаній.

Ці висновки вже не були новими для свого часу, зауважував, зокрема, професор Київського університету св. Володимира М. Цитович у доповіді, присвяченій пам'яті вчителя. «Але перевірка їх шляхом аналізу умов, що визначають ціни залізничного транспорту при пануванні комерційного інтересу залізниць, уявлялася зовсім не зайвою». Тим більше, що аналіз цей був виконаний з високою науковою проникливістю та глибоким знанням особливостей залізничного господарства [3, с. 22].

Питання про роль держави у розвитку економіки країни, яке Д. Піхно вважав «одним з найбільш важких питань в теорії і практиці, у державотворенні та економічній науці ...», залишалося в центрі його уваги і надалі. Критичний аналіз різних точок зору на цю проблему в її історичному розвитку привів ученого до висновку, що кореспондується з сучасним баченням проблеми. За умов достатньо розвинутої ринкової економіки, коли взаємозв'язок і взаємозалежність приватних господарств з народним господарством перетворює їх на органічну складову останнього, питання полягає «не в тому, чи доречно втручання держави у господарську діяльність, а в доцільних межах такого втручання. Це загальне питання, – підкреслював учений, – не може бути вирішене за одним якимось принципом раз і назавжди і для всіх випадків; воно розв'язується за сукупністю даних обставин і умов історичних» [11, с. 4].

Обґрунтованість цього висновку Д. Піхно підтверджував, зокрема, розглядом «вічно старого і вічно нового» питання про свободу міжнародної торгівлі і протекціонізм. Учений переконливо доводив небезпеку надмірного захоплення протекціонізмом, під яке більшість культурних країн, у тому числі й Російська імперія, знову підпали в останній чверті ХІХ ст. унаслідок удосконалення й здешевлення перевезень та посилення тим самим міжнародної конкуренції. Фатальне протиріччя у діяльності народів та урядів Д. Піхно вбачав у тому, що вони, «...з одного боку, полегшують зносини і здійснюють колосальні витрати праці та капіталу на влаштування залізниць, каналів, портів та ін., а з іншого – зводять високі митні бар'єри з метою утруднити міжнародну торгівлю» [11, с. 16]. Загальний протекціонізм, як і загальний мілітаризм, епоху якого переживала Європа, «так само роз'єднує народи, накладає на них важкий тягар і викликає величезну втрату народних сил. Необхідно рахуватися з цим напрямом у практичних заходах, але завдання науки і освіченої державної політики полягає в тому, щоб з'ясувати небезпечність цих явищ та прагнути до подолання їх загальними зусиллями» [11, с. 25].

Характеризуючи науковий доробок свого вчителя в цій галузі, М. Цитович слушно привернув увагу до чіткого виділення Д. Піхном основних недоліків протекціоністської системи. Насамперед того, що вона неминуче викликає протидію з боку інших держав: вивізні премії у відповідь на високі митні тарифи на ті ж продукти, встановлення загальної охоронної системи, спеціальні митні репресії на експортні товари тощо. Така протидія, вважав Д. Піхно, або паралізує прийняті заходи, або позначається не вигідно на інших галузях промисловості. Митна війна наносить важкі економічні удари кожній із сторін: «Напр.[иклад], Росія високими митами завдає збитків німецькій залізній промисловості, а Німеччина хлібними митами завдає шкоди російському землеробству». Загальні наслідки такої політики «не можуть бути розраховані наперед, як і наслідки війни» [11, с. 17, 18].

Крім того, премії, які створюють протекціоністські мита на користь одних виробництв, оплачуються іншими галузями промисловості та непромисловими споживачами, а в ряді випадків ще й відвертають працю і капітал від незахищених галузей промисловості. Так, у країнах, де переважає землеробство, протекція обробній промисловості важким тягарем лягає на сільське господарство. При напруженій міжнародній конкуренції таке протегування «приводить до розладу основні галузі народного господарства і вражає найбільш надійні та плідні джерела народного доходу» [11, с. 19]. Особливо вчений наголошував на практичній неможливості для уряду обирати галузі виробництва, найбільш перспективні для протекції, а також визначатися зі ступенем протегування, який необхідно розмірювати із розвитком техніки та різноманітними економічними умовами, що визначають витрати виробництва.

Між тим, відсутність надійних матеріалів, надходження даних від зацікавлених осіб, некомпетентність урядових органів у спеціальних питаннях техніки і економіки, енергійний тиск представників приватних інтересів тощо – все це породжує численні помилки з боку уряду. «Через неможливість знайти міцний ґрунт для розв'язання цих питань часто-густо повсюдно під іменем інтересів державних протегуються інтереси приватні й мета протегування спотворюється» [11, с. 20]. Помилки уряду породжують нові вимоги протекції та нові економічні ускладнення, порушують дію внутрішньої конкуренції, загострюють кризові явища, тягнуть за собою надзвичайно тяжкі наслідки як для приватних осіб, так і для народного господарства в цілому.

Д. Піхно формулює принципи, якими, на його думку, повинна керуватися держава при підтримці промисловості: у митній політиці мати на меті не протекціоністські, а фіскальні цілі, зважаючи на загальну систему податків та мит; відмовитися від недоречної на високому щаблі розвитку промисловості керівної та виховної ролі щодо неї, обмежитися в галузі митної політики лише охороною та захистом вітчизняної промисловості, що вже склалася, від непосильної іноземної конкуренції і,

одночасно, не створювати штучно тепличної атмосфери для розвитку нових галузей виробництва тощо. Отже, вчений ні в якому разі не заперечував ролі держави у сприянні промисловості, а лише уточнював цю роль, належні сфери і способи дії. Держава як потужна і благодійна сила, писав він, – «може надавати могутню підтримку національній промисловості й мати величезний виховний вплив. Але цей вплив буде безпомилковим і благодійним, якщо держава діє не митними заходами, не наданням пільг і привілеїв окремим галузям промисловості, а спрямуванням своїх зусиль і піклування на створення загальних сприятливих для народного господарства умов і на виховання та зміцнення продуктивних сил народу загальними позитивними заходами, які служать усім галузям промисловості» [11, с. 25]. До таких заходів учений відносив покращання шляхів сполучення, правильну організацію грошового обігу і кредиту, розумну систему податків та ін., відводячи визначне місце *«на сьогоднішньому мирному святі ... розвитку науки та народної освіти у всіх її ступенях і галузях [підкреслено нами. — Л. Г.]»* [11, с. 26].

Ці висновки та узагальнення вченого залишаються актуальними і нині, особливо зважаючи на негативні наслідки державного протегування вітчизняної промисловості за умов ринкових трансформацій в Україні. Що ж до його сучасників, то М. Цитович, наприклад, вважав, що у своєму ставленні до протекціонізму Д. Піхно залишався вірним погляду на пріоритетність сільського господарства для Російської імперії. Проте тут слід додати «стосовно місця й часу». Д. Піхно, поділяючи погляди М. Бунге (які беруть початок ще від А. Сміта), цілком слушно вважав, що тільки достатній розвиток сільськогосподарського виробництва може забезпечити піднесення обробної промисловості. Зважаючи на рутинність і відсталість сільського господарства в країні, вчений дійсно заперечував проти одностороннього протегування промисловості за рахунок останнього. Обґрунтованість і цього переконання вченого була підтверджена наступним ходом історичних подій, особливо в часи форсованої соціалістичної індустріалізації, неоднозначні наслідки якої для сільського господарства і всієї економіки не зжиті й донині.

Узагалі проблема сільськогосподарської політики держави посідає особливе місце у науковій спадщині Д. Піхна. Так, ще в 1881 р. він різко заперечував проти численних настійливих вимог, які висловлювалися у пресі, щодо необхідності прийняття урядом на себе широкої організації переселень селянства у південні степи та в азіатську частину Російської імперії. Учений доводив необґрунтованість надій на піднесення добробуту переселенців та селян, що залишаються, а також на запобігання появи в Росії безземельного пролетаріату внаслідок очікуваних зростання ціни на працю та зниження орендних цін на землю. Інтенсивність попиту і пропозиції на працю і землю, пояснював Д. Піхно, зовсім не визначається лише кількістю населення навіть у відносно найбільш населених місцевостях. Неправильно, що лікування недуг нашого народного

господарства має полягати у переселенні робочої сили. Зрозумілою є еміграція з Англії при середній густоті населення 100 осіб на квадратний кілометр, з Німеччини – при 70-и особах, з Франції – при 67-и; але еміграція з Європейської Росії при середній густоті населення 14,5 особи на квадратний кілометр – явище досить дивне. Наша політика народонаселення, писав Д. Піхно, повинна виходити не з положень Т.-Р. Мальтуса (за ними бідування трудящих і безробіття спричинялися нібито «абсолютним надлишком людей»), а скоріше сприйняти на точку зору І. Зонненфельса, який доводив, що інтереси держави вимагають не зменшення, а збільшення кількості населення, від густоти якого залежить уся культура країни [8, с. 11].

М. Цитович, який не поділяв повністю викладену точку зору (між іншим, через те, що вважав за необхідне колонізацію азійських володінь Російської імперії «за мотивами політичного характеру»), зробив, утім, об'єктивний висновок: в основу міркувань, висловлених Д. Піхном, було покладено правильну думку, а саме: «шлях до покращання економічного становища нашого селянства слід бачити не у розширенні площ його землеволодіння, а в інтенсифікації всієї нашої культури, включаючи й культуру сільськогосподарську – погляд, який на сучасному етапі здобуває все більше й більше прихильників» [3, с. 28].

Розходження Д. Піхна з російською народницько-марксистською політекономічною школою, про яке писав О. Білімович, особливо наочно виявилось у питанні про хлібні ціни, які на той час (90-ті роки XIX ст.) на світовому ринку різко знизилися, та про доцільність державної підтримки сільськогосподарських виробників (за їх численними клопотаннями). Міністерство фінансів доручило кільком провідним економістам дослідити питання, наскільки взагалі зниження цін на хліб може вважатися шкідливим для російського народного господарства. У результаті в 1897 р. побачило світ колективне дослідження «Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства», виконане під керівництвом та за редакцією О. Чупрова та О. Поснікова. Останні виходили з того, що більшість селян не отримують достатнього прогодування від своїх наділів, отже, є покупцями хліба. У той же час значна частина приватних землевласників утилізує свої землі заходами натуральної винагороди за працю (обробітком їх «з половини» та ін.), за яких ціни на хліб не впливають на видатки виробництва. Це дало підставу О. Чупрову і О. Поснікову дійти висновку, що для російського народного господарства вигідними є не високі, а, навпаки, низькі ціни на хліб (якщо вони супроводжуються великим урожаєм). Низькі ціни на хліб, вважали ці вчені, є не вигідними лише для тих землевласників, які капіталізували власне господарство і виробляють переважно зернові продукти на продаж. Але таких господарств небагато [15].

У низці статей в «Киевлянині» (які 1897 р. вийшли окремим виданням [7]) та в ряді інших праць Д. Піхно як професійний економіст,

причетний до державної діяльності, розцінив цю теорію як неправильну і тенденційну. Він різко заперечував проти проектів штучної підтримки хлібних цін (казенної закупівлі хліба за встановленою ціною, стягування державних податків хлібом тощо). Учений був переконаний, що «...уряд не може справляти серйозного впливу на явища, які залежать від стану світового ринку, і при тому в такій колосальній галузі господарської діяльності, як хлібне виробництво та хлібна торгівля» [7, с. 5].

До речі, сутність відмінності позиції Д. Піхна від позиції «московських економістів» з граничною виразністю окреслив М. Цитович. У полеміці про дешевий хліб, відзначав він, по суті, зіштовхнулися два економічних світогляди: з одного боку – московський, народницький, що бачив у Росії країну, в якій нібито немає природних сприятливих умов для розвитку капіталістичного господарства, і негативно ставився до всіх проявів капіталізму; з іншого – світогляд економіста, який у зростанні матеріального добробуту окремих осіб або ж окремих груп населення бачив єдиний шлях до піднесення загального рівня економічного добробуту народу, а у фактах російського економічного життя не вбачав ніяких доведень на користь того, що у вказаному відношенні потрібно йти іншими шляхами, ніж ті, якими йшов увесь світ. «Цей останній погляд має настільки ж мало спільного з нашим народництвом, як і з іншим, не менш одностороннім економічним та соціологічним поглядом, який з'явився у нас на противагу народництву в 90-х роках минулого століття, тобто з марксизмом...» [3, с. 30].

Особливі надії Д. Піхно слушно покладав на заможний прошарок землеробського селянства, вважаючи його «здоровим ферментом та соціальною опорою для покращання становища й решти». Саме ця ще дуже слабка і нечисленна верства селянства здатна до піднесення та поширення культури землеробства і загальної культури села, до самоврядування тощо. «Без значного збільшення цієї заможної селянської верстви наше село ще дуже довго буде заглиблене у бідність і темноту; а ця бідність і темнота села буде своєю масовою силою пригноблювати і міський робітничий клас, як вона гнобить його тепер» [13, с. 78].

Продуктивні ідеї висловив учений і з приводу ефективності співіснування у сільському господарстві великого і дрібного типів землеволодіння, кожен з яких має свої переваги. «Упорядковане та процвітаюче велике господарство, – писав Д. Піхно, – це сила вищого технічного знання й капіталу, а у зв'язку з цим – арена більш сміливої і широкої підприємливості та прогресу...». У той же час процвітаючі та упорядковані дрібні господарства – «вірні охоронці добрих норів і традицій, вчителі скромної простоти й ощадливості, дійсні художники та віртуози» у тих галузях господарства, які ґрунтуються на ретельному й любовному догляді за малою справою. «Без сусідської допомоги процвітаючого і прогресивного великого господарства, – робив висновок Д. Піхно, – дрібному загрожує небезпека затягування рутинною відсталості

та здичавіння; без допомоги дрібних хороших господарств велике може захиріти від хирлявості та ненадійності головного фактору – робочої сили, яку воно не в змозі виховати у стайнях та казармах в особі бездомних, кочівних наймитів» [3, с. 19].

У ряді статей, опублікованих у «Киевлянині» у зв'язку із створенням 1902 р. Особливої наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості під головуванням С. Вітте (виданих пізніше окремою брошурою [5]), Д. Піхно обґрунтував низку заходів, необхідних, на його думку, для піднесення сільського господарства. Першочерговими для поліпшення якості сільськогосподарської праці вчений вважав широкий розвиток освіти (як загальної, так і спеціальної), покращання юридичних умов селянського побуту [5, с. 40-41]. Одним з найважливіших завдань держави Д. Піхно вважав землевпорядну політику, поліпшення умов селянського землеволодіння: розв'язання проблеми черезсмужжя, породженого общиною, а для губерній з подвірним землеволодінням – спрощення земельних документів та юридичних способів реєстрації права на землю (особливо при переході її у спадок), а також заходи «щодо впорядкування селянської землі на відрубні ділянки та розселення великих сіл на хутори та селища» [5, с. 67].

«Йдеться про те, – підкреслював учений, – щоб зняти з декількох мільйонів селян великоруських губерній тяжкі пута, в яких їх тримає земельна громада, і щоб дати землі господаря-власника, який мав би до неї живий інтерес і був би пов'язаний з нею міцним зв'язком, а не тимчасовими відносинами, що залежать від сторонніх осіб та випадкових впливів. Лише право власності може дати землеробу ту енергію, яка від нього вимагається при переході господарств від хижацьких форм експлуатації ґрунту до господарства, заснованого на внесенні у землю значної підготовчої праці та капіталу і на ретельному догляді за землею» [5, с. 62-63]. Однак і дотепер ця проблема в Україні залишається практично нерозв'язаною.

І на закінчення варто навести думку Д. Піхна, висловлену ним понад століття тому, але яка повністю співзвучна основній на сьогодні проблемі руху нашого суспільства по шляху загальнолюдської цивілізації і прогресу. «Ані підвищення економічного добробуту, ані освіта мас населення, – писав учений, – не звалюються з неба як манна небесна і не можуть бути створені штучно одними зусиллями держави. Ці блага добуваються тривалим і важким процесом народного життя та народної праці, який необхідно полегшувати, але не можна замінити його природного та неминучого поступу... Всі не можуть разом вийти з бідності та невігластва; стверджувати протилежне означає говорити дурниці: отже, необхідно і неминуче виходити частинами. І всяка верства населення, що піднімається, навіть мимоволі та несвідомо подає руку і тягне нагору верстви, що лежать унизу, хоча б навіть вона цього й не бажала, якщо тільки вона позбавлена влади закабалювати в рабство масу. Але культура, що розвинулася у

верхніх верствах, та добробут неминує руйнують вресіт-ресіт навіть юридичне рабство, як це і відбувалося скрізь; вони визволяють раба і роблять з нього громадянина» [13, с. 75-77].

Навіть побіжне ознайомлення з працями останнього представника Київської реально-психологічної школи Дмитра Івановича Піхна з проблем такої важливої галузі економічної науки і практики як економічна політика держави засвідчує необхідність уважного ставлення до наукової спадщини провідних вітчизняних економістів минулого. Це значною мірою сприятиме визначенню за сучасних умов власного цивілізованого шляху до розв'язання складної проблеми входження України у світовий ринковий простір з найменш можливими втратами та врахуванням вітчизняних пріоритетів.

В статье рассмотрены взгляды профессора Киевского университета св. Владимира Д. И. Пихно (1853-1913) на роль и задачи государства в содействии развитию народного хозяйства, возможности и границы государственного вмешательства в различные сферы и отрасли экономики. Отмечается историческое и современное значение разработки ученым этих проблем.

1. Горкіна Л. П. Стан та рівень уявлень про ринкову економіку в Україні на рубежі ХІХ–ХХ ст. // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 30 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — Київ – Тернопіль, 1998. — С. 141-151.
2. *З історії економічної думки на Україні: [Зб. статей] / Редколегія: В. П. Теплицький, Л. Я. Корнійчук, Є. А. Шаблій. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 348 с.*
3. *Памяти Д. И. Пихно. Сообщения проф. А. Д. Билимовича и проф. Н. М. Цытовича. — С.-Петербург, 1913. — 34 с.*
4. *Пихно Д. И. Влияние некоторых экономических условий на сельское хозяйство: Речь в собрании членов Киевского общества сельского хозяйства по случаю его двадцатипятилетия 14 февраля 1901 г. — Киев, 1901. — 22 с.*
5. *Пихно Д. И. Главнейшие нужды сельского хозяйства. — Киев, 1902. — 84 с.*
6. *Пихно Д. И. Железнодорожные тарифы. Опыт исследования цены железнодорожной перевозки. — Киев, 1888. — VIII + 225 с. + С. 114-222 [Приложение].*
7. *Пихно Д. И. Значение для России хлебных цен (По поводу книги «Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства»). — Киев, 1897. — 144 с.*
8. *Пихно Д. И. К переселенческому вопросу. — Киев, 1881.*
9. *Пихно Д. И. К реформе денежного обращения. — Киев, 1896. — 147 с.*
10. *Пихно Д. И. Коммерческие операции государственного банка. — Вып. 1. — Киев, 1876. — 121 с.*
11. *Пихно Д. И. О свободе международной торговли и протекционизме. — Киев, 1889. — 26 с.*
12. *Пихно Д. И. Пересмотр законоположений о крестьянах. — Киев, 1904. — 48 с.*
13. *Пихно Д. И. По поводу полемики о дешевом хлебе (Ответ гг. Чупрову и Посникову). — Киев, 1897. — 121 с.*
14. *Пихно Д. И. Торгово-промышленные стачки: Доклад, читанный на заседании Киев. юрид. общ-ва, 13 апреля 1885. — Б.м., б.г. — 54 с.*

15. Чупров А. И., Посников А. С. По поводу полемики о дешевом хлебе // Русское богатство. — 1897. — № 4. — С. 117-129; № 7. — С. 107-130.
16. Янжул И. И. Промысловые синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства преимущественно в США. — С.-Петербург, 1895. — XI + 459 с.

Т. В. Гайдай

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ЦІННОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ТЕОРІЇ

Стаття присвячена розкриттю конструктивних пізнавально-методологічних можливостей сучасного історико-теоретичного підходу до адекватного наукового осмислення проблеми цінності (вартості) ринкових благ у світовій та українській економічній теорії.

Особливість сучасної наукової ситуації у вітчизняній економічній науці полягає у розпочатому процесі її ідейного, теоретико-методологічного та проблемно-концептуального оновлення. Ліквідацією ідеологічних обмежень, які мали місце, відкрито нові можливості для подолання негативних наслідків ідейного монізму, теоретичної безальтернативності, застарілих та псевдонаукових стереотипів. Не тільки можливими, а й навіть необхідними стають суттєві теоретичні зрушення, а також сучасне переосмислення багатьох здавалося б уже остаточно вирішених теоретичних питань, їх звільнення від застарілих, тенденційних чи догматичних інтерпретацій.

У цьому зв'язку як ніколи раніше актуалізується значення ґрунтового і зваженого історико-теоретичного аналізу, конструктивні пізнавально-методологічні можливості якого можуть суттєво допомогти у розв'язанні багатьох складних та неоднозначних теоретичних проблем.

Прикладом відновлення справжнього змісту наукової ідеї є, на наш погляд, застосування історико-економічного підходу для сучасного осмислення проблеми цінності (вартості) ринкових благ. Вона, як відомо, належить до того кола ключових теоретико-методологічних проблем, які посідали визначальне місце у становленні та подальшому розвитку економічної науки, а їх загальнотеоретичне та освітнє значення продовжувало зберігатися не тільки для минулого, а й для сучасності. (Тут і далі нами використовується термін «цінність» у його універсальному економічному значенні, оскільки він, по-перше, семантично найбільш

© Т. В. Гайдай, 2005